

УДК 159.947.23

Феномен відповідальності як об'єкт психологічного аналізу

Демкова Д.Т.

У статті розглядаються основні наукові підходи щодо інтерпретації поняття відповідальності. Висвітлені головні стадії виникнення феномену відповідальності. Розглядаються різні підходи щодо механізмів формування відповідальності на різних вікових етапах становлення особистості. Автором були проаналізовані основні напрямки дослідження відповідальності в зарубіжній та вітчизняній психологічній науці. Розглянуті окремі напрямки досліджень світовими психологічними школами проблеми відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, особиста відповідальність, соціальна відповідальність, моральна свідомість, відповідальна поведінка.

В статье рассматриваются основные научные подходы к интерпретации понятия ответственности. Освещены главные стадии возникновения феномена ответственности. Рассматриваются различные подходы относительно механизмов формирования ответственности на разных возрастных этапах становления личности. Автором были проанализированы основные направления исследования ответственности в зарубежной и отечественной психологической науке. Рассмотрены отдельные направления исследований мировыми психологическими школами проблемы ответственности.

Ключевые слова: ответственность, личная ответственность, социальная ответственность, моральное сознание, ответственное поведение.

This article is about the main scientific approaches to the interpretation of the notion of responsibility. The stages of occurrence of the phenomenon of responsibility. The author describes highlight mechanisms and stages of this phenomenon at different age stages. The author considered the directions of research responsibilities in the foreign and domestic psychological science. This paper examined the some research directions of world psychological schools problems of responsibility.

Key words: responsibility, personal responsibility, social responsibility, moral consciousness, responsible behavior.

Актуальність. У психології проблема відповідальності в основному розглядалася в контексті філософсько-етичного, педагогічного, а також конкретно-психологічного аналізу. Багато науковців відзначають недостатню вивченість проблеми відповідальності в сучасній психологічній науці. Б.Ф. Ломов у своїх дослідженнях, у зв'язку з проблемою вчинку особистості «як одиниці поведінки», вказував на необхідність дослідження проблеми відповідальності [5]. Кожен вчинок, на думку вченого, має значення для самої особистості та її оточення, оскільки він тягне за собою вчинки інших людей. Звідси виникає необхідність прогнозувати власні дії, передбачати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність.

Дослідження відповідальності в зарубіжній психології проводилися в різних напрямках: етичному (J. Piaget, L. Kohlberg, K. Helkama), причинності (F. Hieder), контексті вивчення локусу контролю (J.B. Rotter), в рамках теорії атрибутів (D. McClelland, J.W. Atkinson, R.A. Clark).

У вітчизняній психології існує ряд підходів дослідження відповідальності: психолого-педагогічний (К.А. Клімова, Л.С. Славіна, В.А. Горбачова, З.Н. Борисова, Ж.Е. Завадська, Л.В. Шевченко); соціально-психологічний (Л.А. Сухінська, В.С. Агєєв, Л.І. Грядунова, К. Муздибаєв, Т.Н. Сидорова), рольовий (Н.Д. Табунів, Н. Головка, А.Ф. Плахотний, С.Ф. Анісимов, А.І. Грядунова), структурний (В.П. Прядєїн, Т.Н. Сидорова, А.Г. Спінкін та ін), а також дослідження відповідальності в контексті життєдіяльності особистості (Ш. Бюлер, С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова-Славська, К. Муздибаєв, Л.І. Дементій, І.А. Кочарян).

Тому метою статті є розглянути та систематизувати усі існуючі досягнення психологічної науки у дослідженні поняття відповідальності.

Походження поняття «відповідальність» має давню історію і в процесі свого розвитку воно змінювалося, набувало нових відтінків. На ранніх етапах суспільного розвитку, відповідальність пов'язувалася з виконанням обов'язків, боргу, тобто була чимось зовнішнім по відношенню до людини. Далі, по мірі розвитку історії науки, відбувся перехід від розуміння відповідальності в якості тільки зовнішнього механізму контролю до трактування її як форми самоконтролю. На думку К. Муздибаєва, «з одухотворінням відповідальності з'являється третій вектор розвитку поняття - відповідальність не тільки за минуле, а й за майбутнє» [6]. Поява відповідальності за майбутнє є результатом здатності суб'єкта усвідомлювати особисту відповідальність за здійснення своїх обов'язків і передбачати наслідки власної діяльності. В даний час в рамках різних психологічних напрямків все частіше ставиться питання про роль особистої відповідальності в процесі життєдіяльності людини. Тут акцент зміщується всередину, індивід сам визнається джерелом подій, які відбуваються в його житті. У вітчизняній психології це питання найбільш повно розкрито в працях С.Л. Рубінштейна, К.А. Абульханової та ін..

К.А. Клімова визначає відповідальність як якість особистості, яка виражається в усвідомленні та емоційному переживанні необхідності виконання справи, що має значення для інших людей,

а не тільки для себе особисто; готовність відповідати за свої дії, прийняти на себе провину у разі невиконання суспільно значущої діяльності [1].

Проблема особистої відповідальності бере свій початок з проблеми співвідношення «свободи і необхідності», яка вперше була висвітлена в концепції С.Л. Рубінштейна. З одного боку, свідомою діяльністю людей залежить від об'єктивних обставин їх життя, і в цьому виявляється аспект необхідності. Разом з тим, людина є активною істотою, здатною змінювати ці умови. І в цьому плані така властивість особистості, як відповідальність, дозволяє враховувати вимоги дійсності, реалізовувати активну позицію. С.Л. Рубінштейн зазначає, що особистість несе відповідальність не тільки на етапі реалізації певного життєвого рішення, а й на етапі його планування; не тільки за реалізовану поведінку, а й за те, що було відкинуто [8].

За визначенням М. Савчина «відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язків, доручень, завдань), яка внутрішньо опосередкована особистісним змістом цього предмета, суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а в зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації. Відповідальність, своєю чергою, вчений визначає як субстанційне особистісне утворення, що є потенційною мотиваційною основою відповідальної поведінки. Отже, прослідковується чітка диференціація між поняттями «відповідальність» та «відповідальна поведінка». Таким чином, міра відповідальності як аспект цілісної відповідальної поведінки зазнає подвійної детермінації: з боку особистісних властивостей та з боку ситуації [9].

Л.І. Дементій визначає відповідальність як спосіб розв'язання суперечностей і труднощів життя, як особистісну властивість, яка забезпечує успішність, оптимальність для конкретної особистості у вирішенні важких життєвих ситуацій. Відповідальність як ресурс особистості дозволяє людині більш усвідомлено підходити до ситуацій і самостійно вирішувати її особистісно оптимальним способом, опосередковує вплив зовні несприятливих для особистості факторів, сприяючи тим самим більш успішній адаптації до середовища, вирішенню важких, неприємних і навіть критичних життєвих ситуацій [2].

І.О. Кочарян розглядає проблему відповідальності в контексті емоційної близькості в міжособистісних відносинах. Емоційну дистанційованість і безвідповідальність вчений пов'язує із специфічною ранньою сімейною соціалізацією. Нездатність встановлювати близькі довірливі відносини з людьми призводить до ізоляції, почуття самотності, неможливості прийняти відповідальність за партнера і власне життя [3].

Практично всі світові психологічні школи - біхевіоризм, психоаналіз, гуманістична психологія досліджують окремі аспекти проблеми відповідальності. У дослідженій нами літературі, розглядаються різні підходи щодо механізмів виникнення відповідальності на різних вікових етапах.

Згідно з психоаналітичним підходом моральний розвиток являє собою поступове придушення прагнення до максимального задоволення потреб («принцип задоволення») вимогами реальності, моральними нормами поведінки. З точки зору З. Фрейда, до 4-5 років у дитини при ототожненні себе з вимогами дорослих формується внутрішньоособистісна «інстанція», яка починає вимагати те, що раніше було потрібно ззовні. Власне моральна поведінка починається після появи «Я» і являє собою «інтродекцію» моральних норм батьків [1]. Іншими словами, психоаналіз розглядає становлення відповідальності як елементарний перехід зовнішніх вимог всередину, що абсолютно суперечить ідеї активності людини як суб'єкта діяльності.

Подібні тенденції пояснення механізмів морального розвитку спостерігаються в теорії біхевіоризму (Х. Айзенк, А. Бандура і Р. Уолтерс). Х. Айзенк у своїй теорії, яка є класичним прикладом біхевіоризму, розглядає моральну свідомість як умовний рефлекс, який збуджує у суб'єкта тривожність у відповідь на певні типи ситуацій і дій. Більш глибоку інтерпретацію морального розвитку дітей пропонують А. Бандура і Р. Уолтерс. Вони відзначають, що саме по собі покарання не орієнтує дитину на те, як правильно треба себе поводити. В основі формування моральної поведінки, згідно з їх точки зору, лежить «соціальне навчання». Таким чином, моральний розвиток в рамках теорії біхевіоризму розглядається як пасивність суб'єкта, що суперечить ідеї про активність особистості як суб'єкта діяльності [11].

Згідно з Е. Еріксоном, початковий етап формування відповідальності окреслюється віковим періодом онтогенезу від 1 до 6 років. При цьому найбільш активне формування цієї якості відбувається в період з 3 до 6 років, коли почуття ініціативності у дитини починає перевершувати почуття провини [1].

На стадії ініціативи - провини (з 3 до 6 років) у дітей з'являється додаткова відповідальність за себе і за те, що складає їх світ (іграшки, домашні тварини, брати і сестри). При цьому Е. Еріксон вказує на те, що становлення відповідальності на даному етапі залежить від того, як батьки ставляться до прояву у них власного волевиявлення. Діти, чий самостійні дії заохочуються, відчувають підтримку своєї ініціативи.

Ж. Піаже вважає, що перехід від об'єктивної відповідальності (підпорядкування нормам і вимогам, що походять ззовні) до суб'єктивної (коли правила встановлюються на основі взаємної співпраці і кооперації) відбувається до 9 - 11 років [9].

Л. Кольберг, що розвинув ідеї Ж. Піаже про стадії морального розвитку, довів, що вже в 6 років 75% досліджених дітей здатні судити про наслідки вчинку з урахуванням наміру.

А. Блазі виділяє 4 основні стадії розвитку відповідальності [1].

1. Стадія самозахисту. Відповідальність пов'язана з поясненням результатів дій та вчинків. Діти висловлюють готовність бути відповідальними за позитивні наслідки вчинків і отримувати схвалення, але відмовляються визнавати відповідальність за негативні результати своїх дій.

2. Стадія конформізму. Відповідальність пов'язана з усвідомленням своєї провини, неспроможності в умовах спільної діяльності та рольового спілкування. Вона проявляється саме в конкретних діях індивіда в процесі соціальних відносин. На цій стадії діти прагнуть у разі конфлікту прийняти в першу чергу те рішення, яке приймає група. Вони відмовляються нести індивідуальну відповідальність і визнавати провину, якщо її не визнала група. Яскраво прослідковується конфлікт між прагненням до незалежності і необхідністю пристосовуватись до думки групи.

3. Стадія самосвідомості. Відповідальність пов'язана з самоконтролем і самодисципліною. Дитина вже не контролює свою увагу на конкретній діяльності. Вона намагається усвідомити співвідношення між правилом, нормою і дією, щоб дати більш адекватну оцінку своїй поведінці; прагне зрозуміти значимість причин та наслідків своїх вчинків.

4. Стадія відповідальності Я. Відповідальність пов'язана з оцінкою всіх рис особистості. Це внутрішня відповідальність, через яку індивід оцінює себе як морально зрілу особистість. На цій стадії діти організують свою поведінку на основі формування моральних переконань.

У вітчизняній літературі активність особистості трактується як головний чинник при поясненні становлення відповідальності. Так, С.І. Дмитрієва вказує, що відповідальність як зовні задана необхідність характеризує ранні етапи розвитку особистості; відповідальність як усвідомлена необхідність з'являється в підлітковому віці; відповідальність як потреба формується в період ранньої юності [2].

С.М. Богданов виділяє три основні стадії становлення соціальної відповідальності особистості. На першій стадії створюється соціальна можливість дії (певні суспільні умови і психобіологічне дозрівання людини, виникнення у індивіда діяльної здатності для здійснення вчинку). Друга стадія пов'язана з початком становлення власне відповідальності як якості особистості. Це період певної зрілості людини, коли у неї з'являються систематизовані знання, складаються переконання, уявлення про навколишній світ, остаточно формується самосвідомість, самоконтроль. Специфіка третьої стадії полягає в тому, що відповідальність розвивається на власній адекватній основі.

Етапи виникнення і розвитку відповідальності, як зазначає С.М. Богданов, в основному відповідають рівню соціальної зрілості особистості, під якою розуміється певний рівень свідомості і його вираження в діях. На думку вченого, в період дошкільного та молодшого шкільного віку закладається емоційний фундамент відповідальності, формуються вольові якості особистості, ускладнюється її діяльність [9].

Відповідальність, як і вольові якості, не дається людині від народження, а проходить етап активного становлення в ситуаціях, що вимагають її прояву. Здатністю передбачати кінцевий результат своїх дій і вчинків, брати на себе відповідальність і керувати своїми діями, з погляду Л.І. Божович, володіють далеко не всі зрілі, сформовані особистості. Психологи вважають, що якщо розвивати ці здібності в дитинстві, то в зрілому віці можна досягти більшої досконалості в управлінні самим собою [2].

Є.В. Суботський аналізував питання переходу у дошкільнят моральних норм із «тільки знаних» в «реально діючі» норми поведінки. Автор робить висновок, що вірні знання, наявні практично у всіх дітей, не забезпечують самі по собі дотримання дошкільнятами правил поведінки. У дошкільньому віці існує багато видів діяльності, в яких відносини дітей носять характер кооперації. Дитина включається в систему відносин з іншими дітьми, регульовану суворо фіксованими правилами і нормами. Тому вона не тільки підпорядковує свою поведінку нормам і правилам, а й активно впливає за допомогою цих норм на поведінку інших дітей. У цьому автор бачить механізм формування почуття обов'язку і становлення відповідальності [11].

В.С. Мухіна особливе місце в розвитку моральних почуттів особистості відводить шестирічному віку, коли в ситуаціях невизначеності дитина, оточена своїми однолітками, вже може відстояти свою думку. «Тут починає діяти першочергова основа найважливішої характеристики істинної особистості-самостійність, відповідальність» [1].

Передумови становлення відповідальності у шестирічній дитини ми бачимо і в роботі Д.І. Фельдштейна. Він пише, що до шести років чітко проявляється готовність і здатність «ставити себе на місце іншої людини і бачити речі з її позиції, враховуючи не тільки свою, але і чужу точку зору», «проявляється орієнтація на суспільні функції людей, норми їх поведінки та мету діяльності», «знову висуває на перший план, але на новому рівні, позицію «Я в суспільстві», «розуміє важливість соціально значущих справ». «У дитини формується певне розуміння і оцінка соціальних явищ, орієнтація на оціночне ставлення дорослих через призму конкретної діяльності», вона до цього часу виявляється психологічно підготовленою до оцінки соціальних явищ і самої себе, що формує потребу в новій діяльності, в тій, яка викликає значно серйозніше ставлення дорослих. Саме це породжує прагнення шестирічної дитини реалізовувати свої нові можливості, серед яких і відповідальність у предметно-практичній діяльності» [10].

Незважаючи на суперечливі вказівки на вік, в якому відбувається найбільш активне становлення відповідальності як властивості особистості, теоретично можна відстежити певну логіку її становлення.

Використовуючи ідею А.Г. Асмолова про установки як стабілізатор діяльності, виділимо наступну систему утворень, яка відображає процес становлення відповідальності в ході онтогенезу: Хочу → Треба → Повинен → Необхідно [9].

Л.І. Божович пише, що до 6 - 7 років виникає новий рівень самосвідомості та вольової регуляції поведінки, який характеризується формуванням у дитини її внутрішньої позиції - достатньо стійкої системи відносин до себе, до людей, до навколишнього світу. Надалі вона стає вихідним пунктом для виникнення і розвитку у неї багатьох інших, зокрема вольових, якостей особистості, в яких виявляються її незалежність, наполегливість, самостійність і цілеспрямованість. Самосвідомість особистості, яка формується, досягаючи досить високого рівня, призводить до виникнення схильності до самоаналізу, до прийняття на себе відповідальності за те, що відбувається з нею і навколо неї [11].

На думку В.П. Пряжеїна, одним з основних моментів у становленні відповідальності у дитини, по мірі її дорослішання, є поява прищепленого дорослими вміння думати і критично оцінювати сприйняту дійсність, так як свідомо оцінка навколишнього світу зменшує імпульсивність дій і підвищує відповідальність [7].

В.В. Зеньківський визначає відповідальність, її початкові форми як вольове рішення, як «авторство». Він розглядає відповідальність в єдності таких понять, як активність, авторство, самостійність, свобода, самосвідомість. Автор вважає, що «рішення доступні дітям раніше, ніж у них створюється поняття «Я»: дитина відчуває себе активною істотою, відчуває в собі» автора «своїх дій» [1]. В.В. Зеньківський розглядає початкові форми відповідальності з позиції розвитку вольової сфери дитини.

Аналіз вітчизняних робіт показав, що дитина шести років може не тільки відповідально ставитися до виконання своїх обов'язків, а й розуміти моральний сенс відповідальності. До 6 - 7 років з'являються всі передумови для становлення початкових форм відповідальності - новий рівень самосвідомості та вольової регуляції, що характеризується формуванням «внутрішньої позиції» дитини: вона має стійкі моральні уявлення, тобто здатна усвідомлювати моральний сенс вчинку, взаємозв'язок між результатом своєї праці, творчості і докладеними зусиллями, вона здатна відмовитися від чогось миттєвого цікавого за рахунок того, що вона зайнята важливою, відповідальною справою і розуміє необхідність її завершити, вона емоційно переживає за результат своєї справи і т.д. Дитина в діяльності, спілкуванні починає проявляти себе відповідальною, що говорить про становлення у неї початкових форм відповідальності особистості.

Безперечним є факт, що люди, які схильні брати на себе відповідальність за події, що відбуваються в їх житті, краще адаптовані, ніж ті, хто прагне приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам. Одна людина відчуває себе господарем своєї долі, інша воліє «плисти за течією». У першому випадку відповідальність за все, що відбувається в житті людини, заздалегідь приписується власним здібностям і старанням, у другому - зовнішнім силам (інші люди, навколишнє середовище, доля чи випадок).

У результаті проведеного теоретичного аналізу можемо дійти висновку, що відповідальність це специфічна для зрілої особистості форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків і в усвідомленні та контролі своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) у навколишньому світі і у власному житті.

Література

1. Борцова М.В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: [монография] / М.В. Борцова. – Славянск-на-Кубани: Издательский центр СГПИ, 2007. – 125 с.
2. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дис. докт. психол. наук.: 19.00.01. - Москва, 2005. - 357 с.
3. Кочарян И.А. Двухвекторный подход к концептуализации проблем эмоциональной близости и ответственности в межличностных отношениях [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-51-51/67-2010-07-08-20-30-02>
4. Леонтьев Д.А. Феномен ответственности между недержанием и гиперконтролем / Д.А. Леонтьев // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. – Т. 2. – Бирштонас; Вильнюс: ВЕАЭТ, 2005. – С. 7–22.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии /Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. - 444 с.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности / Под ред. В.Е. Семенова. - изд. 2-е, доп. М., 2010. – 248 с.
7. Пряжеин В.П. Ответственность как системное качество личности / П.В. Пряжеин. – Екатеринбург: УрГПУ, 2001. – 209 с.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1976. - 414 с.
9. Савчин М.В. Психология відповідальної поведінки: [монографія] / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
10. Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності особистості в умовах складних життєвих ситуацій: дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Сагань Іванна Андріївна. – К., 2010. – 258 с.

11. Яковлева О.П. Атрибутивные тенденции личностной ответственности у людей с различным уровнем успешности: дис. канд. психол. наук. Омск, 2004. – 178 с.

Literatura

1. Bortsova M.V. Faktory stanovleniya nachalnykh form otvetstvennosti lichnosti: teoreticheskiy aspekt: [monografiya] / M.V. Bortsova. – Slavyansk-na-Kubani: Izdatelskiy tsentr SGPI, 2007. – 125 s.
2. Dementiy L.I. Otvetstvennost lichnosti kak svoystvo subyektu zhiznedeyatelnosti: dis. dokt. psikholog. nauk.: 19.00.01. - Moskva, 2005. - 357 s.
3. Kocharyan I.A. Dvukhvektornyy podkhod k kontseptualizatsii problem emotsionalnoy blizosti i otvetstvennosti v mezhlichnostnykh otnosheniyakh [Elektronnyy resurs] Rezhim dostupa: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-51-51/67-2010-07-08-20-30-02>
4. Leontyev D.A. Fenomen otvetstvennosti mezhdru nederzhaniyem i giperkontrolem / D.A. Leontyev // Ekzistentsialnoye izmereniye v konsultirovaniy i psikhoterapii. – T. 2. – Birshthonas; Vilnyus: VEAET, 2005. – S. 7–22.
5. Lomov B.F. Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii /B.F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. - 444 s.
6. Muzdybayev K. Psikhologiya otvetstvennosti / Pod red. V.E. Semenova. - izd. 2-e, dop. M., 2010. – 248 s.
7. Pryadein V.P. Otvetstvennost kak sistemnoye kachestvo lichnosti / P.V. Pryadein. – Yekaterinburg: UrGPU, 2001. – 209 c.
8. Rubinshteyn S.L. Problemy obshchey psikhologii / S.L. Runinshteyn. – M.: Pedagogika, 1976. - 414 s.
9. Savchin M.V. Psikhologiya vidpovidalnoi povedinki: [monografiya] / M.V. Savchin. – Ivano-Frankivsk : Misto NV, 2008. – 280 c.
10. Sagan I.A. Sotsialno-psikhologichni osoblivosti vidpovidalnosti osobistosti v umovakh skladnikh zhittevikh situatsiy: dis. kand. psikholog. nauk : 19.00.05 / Sagan Ivanna Andriivna. – K., 2010. – 258 s.
11. Yakovleva O.P. Atributivnyye tendentsii lichnostnoy otvetstvennosti u lyudey s razlichnym urovнем uspehnosti: dis. kand. psikholog. nauk. Омск, 2004. – 178 s.